

Е.І.Огар

УКРАЇНСЬКА ДРУКАРСЬКА ТЕРМІНОЛОГІЯ ЯК ПРИРОДНО СФОРМОВАНА ТЕРМІНОСИСТЕМА

Українська друкарська термінологія (УДТ) є давнім шаром словникового складу української мови, що формувався разом з розвитком мови та суспільства. Становлення і функціонування УДТ припадає на кінець XVI — першу половину XIX ст. і пов'язується з ремісничо-виробничим періодом в історії книгодрукування, періодом друкарства.

УДТ як народна ремісничо-виробнича термінологія стала передумовою для формування з початку XX ст. сучасної термінології книговиробництва, яку складають дві самостійні взаємопов'язані терміносистеми — видавнича і поліграфічна. Ядрова група УДТ (переважно терміни на позначення загальних понять книгодрукування, а також книжки як матеріального продукту виробництва) функціонує в сучасній термінології книговиробництва, є зоною перетину поліграфічної та видавничої термінологій.

Відтворення УДТ в результаті дослідження архівних документів, пов'язаних з діяльністю трьох найбільш потужних друкарських центрів в Україні XVI — XVIII ст. — друкарень Києво—Печерської Лаври, Львівського Ставропігійського братства, Чернігівської Лаври Барановича, — передмов і післямов до українських стародруків, староукраїнських лексикографічних джерел, дає підстави стверджувати, що фахова термінологія українських друкарів являла собою цілісну розгалужену терміносистему, що вповні забезпечувала номінативними засобами поняттєву базу друкарства. Ми пристаємо до існуючої в сучасному мовознавстві думки, що терміносистема не завжди є результатом лише свідомої унормовуючої термінологічної діяльності, вона може складатись, як у випадку народних ремісничих термінологій, внаслідок мовної саморегуляції термінотворчих процесів. З огляду на це УДТ розглядаємо як природно сформовану терміносистему, з виразно систематизованим планом змісту і з загалом

аморфним, якщо йдеться про структурування на рівні цілої системи, однак, організованим в певних її ділянках, планом вираження.

У межах УДТ виразно виявляють себе дві основні тематичні групи термінів: 1) на позначення книжки як матеріального продукту книгодрукування; 2) на позначення виробничого процесу виготовлення друкованої книжки. Кожна макротематична група за характером позначуваних об'єктів поділяється на мікротематичні підгрупи. Так, у першій тематичній групі виділяємо такі підгрупи термінів: 1) на позначення загального поняття «друкована книжка»; 2) на позначення функціональних елементів друкованої книжки; 3) на позначення одиниць вимірювання форматів і обсягів друкованої книжки. У другій — відповідно: 1) на позначення загального поняття «друкарський процес»; 2) на позначення друкарських технологічних операцій; 3) на позначення друкарських професій; 4) на позначення друкарських закладів; 5) на позначення друкарського знаряддя і матеріалів. Для системи загалом характерні інклюзивні відношення в межах тематичних груп, а також між окремими термінологічними одиницями.

Одиницями УДТ виступають ремісничо-виробничі терміни. На відміну від сучасного науково-технічного терміну, особливим денотатом якого є таке поняття, як складник сфери мислення, результат ментальної аперцепції, денотатом ремісничо-виробничого терміну виступає, як правило, поняття, орієнтоване передусім на сприйнятий у відчуттях номінований об'єкт. Ремісничо-виробничий термін має яскраво виражену предметність. Його специфіка полягає в тому, що за власне мовними ознаками він не відрізняється від слова загальнолітературної мови; різниця між ним і загальноживаним словом на донауковому етапі формування термінології позамовна.

Цікавим є склад української друкарської термінології з генетичного погляду. Вона формувалася переважно на спільнослов'янській, східнослов'янській і власній лексемній основах, а також шляхом лексичних запозичень за прямих контактів українських друкарів, з одного боку, з ремісниками — носіями німецької та польської мов, з другого, — з гуманітаріями-носіями середньовічної греки і латини.

Власномовні терміни, а також терміни, утворені від спільних слов'янських коренів, переважають у тематичній підгрупі «друкарські технологічні операції» — «бити», «тиснути», «лити», «рити», «різати», «правити», «составляти». Вони термінувалися безпосеред-

ньо під час виробничого процесу так званими «частковими робітниками»-українцями. «Прозора» внутрішня форма їх точно передає зміст фізичної дії виробника.

Відповідно від слов'янських коренів утворено чимало термінів з тематичної підгрупи «друкарські професії» — *«столноправитель», «письмолиятель», «изобразитель», «пилкар», «исправитель»* та ін. Велику кількість слів слов'янського походження спостерігаємо і в тематичній підгрупі «функціональні елементи друкованої книжки» — *«письмо», «стороница», «главизна», «предословіє», «пралоза»* та ін.

Латинізми потрапили в УДТ або безпосередньо з середньовічної латини (що була для високоосвічених друкарів XVI — XVII ст. і читачів стародруків однією з робочих мов), або за посередництвом німецької та польської мов. Вони представлені в тематичних підгрупах «функціональні елементи друкованої книжки» (*«літери», «версали», «таблица», «рубрика»*), «одиниці вимірювання форматів і обсягів друкованої книжки» (назви форматів — *«ин фоліо», «ин кварто»*), «друкарські знаряддя і матеріали» (*«форма», «фигура», «матриця», «матерія»*).

З грецької мови, можливо, через інші європейські, було запозичено, зокрема, слово *«типографія»*, адаптоване українською мовою, де воно вживалось як термін на позначення друкарського закладу. Грецька основа «типос» дала ряд похідних в УДТ, що входили до складу двокомпонентних терміносполучень *«видавати типом», «типом издавати», «типом видана», «хитрость типарская»* та складених слів *«типикароводець», «типоправитель», «архитипограф», «типоблюститель»*. Серед грецьких запозичень — також «тетрадь» (книжковий зошит), «форти» (титули).

Ще від античних часів до книжки додавали багато оздоблений титул архітектурного типу — «порталь» — вхід до книги». З латинської мови «porta» — двері, ворота, багато оздоблений вхід до будівлі, споруда». У візантійському варіанті грецької мови звук «п» замінив «ф».

Оскільки обладнання українських друкарень кінця XVI — початку XVIII ст. було зроблено переважно за німецькими зразками, цілком виправданий той факт, що найбільше запозичень з німецької мови зафіксовано в тематичній підгрупі «друкарське знаряддя і ма-

теріали» — друкарський прас, «штингель», «талер», «друкарський папір», «друкарська фарба», «ферет» (напівкругла шпація) та ін.

Позамовні чинники, факти терміновживання спростовують в окремих випадках визначення ролі польської мови як посередника для запозичення слів з німецької мови. Точніше говорити про міжмовний паралелізм у термінотворенні в українській і польській термінологіях друкарства: «друкар» — «*drukaz*», «зіцер» — «*zecer*», «с(ш)пація» — «*spacja*» та ін.

Аналіз засвідчених у перерахованих вище джерелах українських друкарських термінів, з огляду на їх мовне походження, показує, що власний лексичний фонд у термінотворенні переважав. Паралельне функціонування кількох термінів на позначення одного спеціального предмета або явища здебільшого було зумовлено наявністю пар «запозичене слово — власний відповідник», інколи навіть декількох власних варіантів. Наприклад, до запозиченої з німецької мови форми «друкувати» на позначення виробничого процесу виготовлення книжки існувало кілька — «вибивати», «витискати», «видавати». Ще приклади: «фігура» — «образ» (у значенні «книжкова ілюстрація»); «рубрика» — «главна»; «азбука» — «литери» (у значенні друкарський шрифт); «гисар» — «словолитник»; «коректор» — «исправитель», «столопоправитель»; «батирщик» — «пилкар» та ін.

Пізніше усталення одного з дублетів в УДТ залежало від позамовних чинників, а саме від розвитку друкарства як ремісничо-мануфактурної галузі, від глибшого пізнання сутності спеціальних предметів та явищ матеріального світу і відбиття результатів цього процесу в понятійній структурі термінів, від панівного типу мислення, від лінгвополітичних орієнтацій тієї чи іншої групи термінотворців, а також від політичних, культурних та інших умов розвитку української мови зазначеного періоду тощо.

Особливості друкарської технології, що відносимо до виробничо-технологічного чинника формування УДТ, зумовили, зокрема, в її розвитку цікаві специфічні явища мовного характеру. Так, через подібність матеріального продукту процесу книгописання та книгодрукування — книжки, а також внаслідок специфіки основного технологічного принципу друкарського ремісництва — отримання дзеркального зображення з форми на певному носіїві спостерігаємо подвійне перенесення назв елементів рукописної книжки у формування двох тематичних підгруп УДТ: «функціональні елементи дру-

кованої книжки» та «складники друкарської форми» — спершу на аналогічні елементи друкованої книги, далі на ті елементи друкарської форми, які їх відтворювали на папері.

Дією виробничо-технічного чинника пояснюємо також «живучість» друкарських термінів, їх функціонування в сучасній спеціальній підмові книговиробництва. З часів друкарства до новітніх часів не змінився основний технологічний принцип книгодрукування, практично не змінилася схема виробничого циклу, не зазнала істотних змін функціональна структура друкованої книжки. Тому в лексичному інвентарі сучасної підмови книговиробництва, у семантиці, особливо у системних відносинах термінів, спостерігаємо взаємодію водночас існуючих, взаємопов'язаних і взаємообумовлених термінологічних елементів, що виникли в різні історичні періоди книговиробництва.

Дослідження еволюції УДТ на певному відрізку часу дозволяє краще зрозуміти та пояснити її сучасний стан.

Стаття надійшла до редколегії 24.01.96